

ԲԱՐՈՅՆԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏՆԱԿԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ 1890

Տարեկան 8 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. ոսկի — 3 դր. 60 կ.:
Մեկ թիւ կ'ալածէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 7 ՅՈՒՆԻՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ԱԳԱՐԱՆԻՔ

ԱՌ ԳԵՈՐԳԻԱՅ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

6.

(Երբեք—իսկ
իսկ—իսկ)

գալմանգեղեկայ ամբողջ
գիրքն այլևս աղբիւր-
նէրէ հաւաքելով խմբա-
բուլիւն մին է, ինչպէս կան-
խաւքիւն: Հարկաւ հետա-
քրթրական էր գիտնալ թէ
ինչ աղբիւրներ գործածած է
հաւաքիւն, եւ ինչ քաղաքներ կան այս գրքի
մէջ: Բայց այս նկատմամբ շատ քիչ բան գի-
տենք այժմ, եւ այն մեծաւ մասամբ ենթադրու-
թիւնք են: Թողալով այս ամենայն մէկի, տեսնենք
համառօտիւ թէ այս նկատմամբ ինչ աղբիւր ունի
այն մասունքն ուրիշ հայ գրութեանց հետ: Կը
յուսանք թէ ուրիշ առթիւ աւելի հիմնական
եղանակաւ կրնանք զբաղիլ այս խնդրով:

Կորեան եւ Ագամանգեղեկայ մէջ շատ
կտորներ կան իրարու բառ առ բառ համապատաս-

խանող: Այս կէտն ի վաղուց ծանօթ էր. եւ
առհասարակ կորին կը համարուէր բանաբաղը:
Առաջին անգամ կուտնջնիւ (էջ 25) յայտնեց
հակառակ կարծիքը: Սոյն խնդրով զբաղեցաւ
մասերս նաեւ Հ. Բարսեղ ղ. Սարգսեան, որ
ձանշնալով հանդերձ գերմանացի գիտնականին
կարծեաց հաւանականութիւնն երրորդ եւ մի-
ջին ճամբայ մ'ուղեց բռնել, բայց արդեամբք
հնուց ծանօթ կարծեաց պաշտպան հանդիսացաւ:
Ըստ իս առանց կրկնապարտեան է թէ Կորեան չէ
բանաբաղն, այլ Ագամանգեղեկայ վերջին հոյ
խմբաբաղը, ուստի եւ Ագամանգեղեկայ այս կեր-
պարանաց մէջ Կորիւնէն ետքը մատնեալբառած
է: Կը շատանամ հոս միայն քանի մը նշանաւոր
կտորները համեմատելով:

ԱԳԱՐԱՆԻՔ

(636, 24 — 637, 10)

«Բայեմ ժամանակի երա-
նէի ցանկալի եւ անպաշ-
տան սրանէի լինէր Երկիր
Հայոց. որպէս եւ Մովսէս
յանկարծ ուրեմն օրէնսու-
սոյց հրքայականին ա-
ռէ»

ԿՈՐԻՒՆ

(12, 33 — 13, 4)

«Բայեմ ժամանակի երա-
նէի եւ ցանկալի աշխարհ
Հայոց անպաշտան սրա-
նէի լինէր. յորում անկարծ
ուրեմն օրէնսուսոյց Մով-
սէսը հրքայականին ա-
ռէ»

Վարդէս Ե՛ Ագամ. էջ 581, 17—582, 23 — Կոր.
էջ 13, 5—23: Ագամ. 584—585 — Կոր. 7—8: Ագամ.
էջ 628, 15—636, 23 — Կոր. էջ 22, 12—24, 38: Ագամ.
էջ 636, 24—637, 10 — Կոր. էջ 12, 33—13, 4: Ագամ.
էջ 651—652, 654—655 — Կոր. էջ 17: Ագամ. էջ 657,
18—659 — Կոր. էջ 21, 37—22, 10 եւ 26, 13—24: Ագամ.
էջ 661, 20—662, 22 — Կոր. էջ 28, 18—37: Ագամ.
մամբ ի մանր բանաբաղութիւնները քանի կ'առնեն նշա-
նակէ:

Վարդէս Ե՛ Ագամ. թանաքաբաղութեան Կորեան կամ Ագա-
թանգեղեկայ. հանդերձ վերաբերանութեամբ ընդարձակ
պատմութեան Ա. Մեծարմար, Բաղնիշ, 1889, 8-րդ
(էջ 193—199) եւ Օրդաստ (էջ 225—232):

ըստ այժմու օրինակաց դատելով) Բայց նշա-
նաւոր է այն որ կորեան ամենայն բնականու-
թեամբ « ոչ միայն ԲԻՆ, այլ եւ որ զմատենան
ընթերցումն յայտնի է, իսկայն » Ազգականգեղոս
ուզած է փոխել իւր կերպն Մեկնեանսն ուղղի-
լով իսթըր, բայց անմտապարտ լինամք ԲԻՆ, բառն
ընդօրինակած է, եւ այսպիսի « ԲԻՆ միայն » Բա-
նաւորաց անհրաժեշտ ձևախառնութիւնն ստեղ-
ծած :

Բայց այս կարգի դիտողութեանց ալ պէտք
չկայ : Կորեան կ'ըսէ թէ « ականատես » է, եւ է
արդեամբք : Ազգականգեղոս օրինակած է այս
կտորն, եւ սակայն այս գրող վերջին ձևեր տուողն
արդեամբք չէ անկանաւոր, թէ ինչ, կուզէ ձևե-
անալ այնպէս : Եւս եւ շատ ոգի ինք զինք մատ-
ներ է : Մանաւանդ թէ յայտնապէս կը խոստո-
վանի այլուր՝ թէ այս ամենայն պատմութիւններն
ընթերցած է : ԱՅս իւր իսթըր. « Ընթերցեալ զժող-
գոմայ աղգիս զՏալաւտան արեւարձիս զատ-
տուածապարգեւ աւետեաց աւետարանին քարո-
ղելոյ բանին կենաց, որպէս կամ զկարգ ընդ-
կամ. . . . Եւ վասն նորն լուսաւոր վարդապե-
տութեանն եւ Տրիշտաւորն վարդապե-
տութեան . . . որ եւ իտաքովնու Քրիստոսի գործելու եւ
կայն իտաքովն է, եւ ոչ վասն նորն լուսաւորն է մեր
իտաքովն : Եւ յայտնի նաեւ. (էջ 13, 6) թէ « ի
իտաքովն եւս եւ իտաքովն է ԲԻՆ ԲԻՆ ԲԻՆ զկարգ
պատմութեան իրբու կարգ պատմութեան բե-
րեալ ըստ օրինակն ըստ ժամանակի իրացն եղե-
լոց » : Այստեղ կը մատնան իրովանկալ իտաքովն :
Կարծենք թէ նոյն իսկ Տոմ ուր կը ճգնի
այս իմբարգիւն իւր անձն ու ժամանակը կեղ-
ծել, Տալաւոր կը գտնուին այս անձին հայ ըլլալը
ստուարտեղութիւն : Ազգականգեղոս կը գրէ.² « Արդ
Տրաման Տաւեալ առ իս ԲԻՆ Ազգականգեղոս որ
ի քարապէս ի մենն Հռոմայ, եւ Լուսնու հայրենի
արեւոտեալ Տոմարեւն եւ յունարեւն ասեալ
Գրողութիւնն եւս : Այս կտորն ըստ իս բացայայտ
է : « Ազգականգեղոս ԲԻՆ » որ ի քարապէսն ա-

տութեան կրկնէր բաւական որոշ են. Տոմարե-
ւն եւ յունարեւն Լուսնու (գրողութիւն) արդեւ
է ըստ իւր իսկ վկայութեան. բայց աստի « վար-
ժեալ Տալաւորն արեւոտեալ » է, ապա ուրեմն
հայրենի լեզուի եւ գրողութեան հայրենի արեւո-
տեալ ալ Տոմարեւն : Եւ ինքն 406 Տեւալ վերջ Տաւեալ
նաեւ Տոմ. Բայց արդէն Կորեան գրեւն եղած
բանաբարութիւնը՝ շատ աւելի յետս մղեցին այս
գրող ինքզինութեան ժամանակը :

Եւսկէս կանխեցինք ըսինք, Կորեան եւ Ա-
զգականգեղոսի գրող բանաբարութեան ինքըն
բարբառին այլապէս Տոմարեւութիւն Տանեց Հ.
Սարգսեան Ա., որ թէ ինչ կ'ընդունի թէ այս
Ազգականգեղոս Տաւեալը անկապ են, իսկ առ
Կորեան կապակցեալ, այսպէս կը վերաբերուի Իս-
Տաւաբարութիւնը. Կորեան է իմբարգիւր կը
թարգմանի Ազգականգեղոս, եւ ինքն է որ այս
եւ նման յաւելուածներ ըրաւ. այս գրող մէջ կամ
թարգմանաբար կամ լռածն շարադրելով. եւ
յետոյ՝ երբ սկսաւ գրել Մեծարապայ պատմու-
թիւնը՝ մինեւնոյն տեղերն ու Տաւեալները կ'ընկն
Տոմ ալ.³ Հոս ինքիւնն այլեւայլ է : ԱՅՍ ինքիւր
է թէ իմբարգիւրը Կորեան է թէ ուրիշ մէկը :
Բայց մնացեալ մասն ինչ անբարեկեցի կը մնայ.
Կ'ընդունուի թէ շատ բան Կորեան քով ի բնա-
կան տեղըն է, իսկ առ Ազգականգեղոս պա-
տուաստեալ միայն, եւ սակայն կը կարծիքն առն
թէ Ազգականգեղոս վերջնական իմբարգու-
թիւնը կանուխ է քան Կորեան գիրքը : Այս մա-
սին դժուարին է Տաւաբար ըլլալ, քանի որ ստղծ
է ինչ Տոմար թէ Ազգականգեղոս է առն ուր
բանաբարը Կորեանն :

Ազգականգեղոս եւ Բուզանդայ գրող
մէջն ալ շատ տեղ նմանութիւն կ'ունեն եւ Տա-
տուածք՝ նաեւ բառ առ բառ.⁴ Եւսարապեղոս
է կարծենք որ Տոմ ալ Ազգականգեղոս իմբարգիւրն
է Տաւաբարը՝ քան բանաբարութիւնը նաեւ Ս.
Բարաղի († 375) պատարաբանատեցին Տա-
երեւն թարգմանութիւնն.⁵ Բայց այս եւ այլ նման

¹ Ազգ. էջ 24, 11. — Էջ 657, 18 կը կարգանք.
« Այս յետ այսպիսի գործից սկսեալ երանգներ կորցրի
Տաւա յաւանգեղոսի դժուարապատմութեան, առաջ խորհրդաց
գիրաւորս յարմարեալ է գործութեան եւ ինքն զգող
մարդկայնութեան, ինչ ամենայն անկողնի եւս : Այս ալ
Կորեանն է (էջ 24, 37—22, 11) ստա առ բառ. որ ստղծ կը
պատմէ Սաճաւոր մայր, թեւն լուսնից այժմ առնեալ Սա-
ճաւոր անուան Գաւոր, բայց զիտեղ որ Սաճալ « զեկե-
ղեցական քրդ գաւառութիւնն կանխաւ յաւանգեալ բա-
րապիս ի Տալաւորն արմատեալ, եւ բաւում եւս զՏաւա-
բարց արդ զՏաւալիս զմանաւորութիւն, իսկ Ս. Գրիգոր
Լուսաւոր ընդունալ Սաճաւոր անուան մ' քրդ անոր քարք
նաւոր կարծենք պէտք իսկ լինայ Տաւաբարն : Եւ արդէն
այս կարծենք սղի բանաբարութեան Տաւաբար միայն չիմանալ է :
» Ազգ. էջ 18, 26—19, 10 եւս :

² Ազգ. էջ 628, 13—636 բանաբարութիւնն է,
ինչպէս նմանեցնելով : Հոս ի մէջ այլոց կը կարգանք. « Եւ
գարեալս բաւում եւ Տաւաբար գաւառի գաւառն Լուսնու
է ինչ եւ յունեւն, զպատմութեան ընթացիկս եւ լուսնա-
կեցիս, անմահաւ եւ արդեւական Տաւաբարն : »
Առեալ զման անմահ յաւանգեղոսի միարեւոտեալ Բա-
նաբարն են, բայց ոչ Ս. Գրիգորի ժամանակին, մինչ զի
անկը որ Ս. Բարաղի է որ նոյն կողմը կարգաւորեց զա-
նախաները. բայց արդէն բարբառն տեսնել է այնպէս բա-
նութիւն մեծատառաց եւսկէ ի Տալա՝ Տրաւաբար օրով :
³ Բաւ. էջ 1889, Գրաւոր, էջ 230 :
⁴ Ազգ. էջ 655, 12 — Բաւ. Գ. էջ 13, (Հմտ.
Ե. Մ. Գրաւոր Բաւ. էջ 1890, էջ 39) Հմտ.
Ազգ. էջ 655 — ԶԳ. Գ. Բաւ. Գ. — Եւ, եւս, եւս, եւս.
⁵ Հմտ. Լուսնու Լուսնու, Գ. (1889), Բ. 2 :

ինքզրոց վրայ զանց կ'առնեմ խօսիլ, ինչպէս նաեւ ուրիշ առթիւ կը թողում Հետազոտել թէ ինչ ազդեցութիւն ունեցած է Ագաթանգեղոսի գիրքը մեր մատենադրութեան մէջ:

Կան ուրիշ նշանակող հալ, որ սոյն գրոց խմբադրէն հայ ըլլալը կը Տատարան: Յիշեցնիք արդէն թէ Յովհաննէս անուրբ յայտ եւ շատ բաւերու լուծելով՝ կ'ըսուէր. «Գաղտնի տեղեր թագաւորացն . . . որ եւ առնալէս ըստ յանձնադրութեան տեղեացն՝ Գաղտնիացոյն»¹: Նշանաւոր է նոյնպէս այս խօսքը². «Գրիգորիս ասէ. Վասն դիցն թէ ասեա՝ զոր կուէն զուստ ասոցա՞նք, ստոյգ կան եւ հասարակա՞ք. վասն զի հասարակ են իմարդկանն»: Այս բարաբարեան այլ եւս բերայտութեան տեղի չի թողոր: Նոյնպէս բազմաթիւ դից եւ տեղեաց անուանց թարգմանութիւնք եւ մեկնութիւնք կը ցուցնեն թէ Հայագետ եւ խմբագիրն: Այսպէս Բագրուան, Կեսարիա եւ այլն կամ՝ կը մեկնուին կամ՝ կը խորհանալն հայերէն: Յանցաւ չեն նաեւ այն տեղեր որոնց մէջ յայտնապէս «աշխարհ» Հայոց»³, «Հայաստան աշխարհ»⁴, «Թորգոմայ ազգի»⁵, «երկիր» Հայոց»⁶ ըսելով՝ իր Հայկականը կը նշանակէ: Բաց ապրի՝ ստուգիւ. Հայ մին է գրոց Տեղեանքն, որ եւր Հայրենեաց բովանդակ երկիրն թղաւ եւ բլաւ շափած է եւ Տնուալ է ամենայնիւ նոյն երկիրն աշխարհաբովանդէս, դիցանաւորութեան, սովորութեանց եւն. միւղեղն օտարաց վրայ եւրած քանի մ'անկարկութիւնք որչափ շփոթութեամբք լի են⁷:

Ագաթանգեղոսի մատենին մանրակրկիտ քննութիւնը կը ցուցնէ թէ որչափ տեղեր կան, որոնք Տաղիւ թէ Տնիգերորդ գարու մէջ կրնային գրուիլ. եւ որչափ բան կայ անմիաբան եւ գրուած ըլլալ Ագաթանգեղոս. զատորք կրկնել չէ տեղւոյն⁸. քանի մը Հասան ալ արդէն նշանակեցիք: Ըստ իս շատ ժամանակ անցած ըլլալու

էր որ Տրգատայ նման թագաւորի մը վրայ ժողովրդեան բերանն այնչափ բազմաթիւ եւ անՏնիգեղ զրոյցները կազմուէին (որոնք նախնական բնական զուցաց պայկերով փոփոխու ինչն են): Եւ Տրգատայ վրայ «առակք» յորինուէին⁹: Ս. Գրիգորի բերան կը գրուի իսպա մի՛ թէ մեր Նախնեաց Բերեղոսը ինչեւն ազատեց զմեզ Աստուած¹⁰: Յայտնապէս կ'ըսուի թէ Հովհաննէսն ապամուծութիւնը շատեց ծանօթ էր եւ կը պատմուէր¹¹, եւ այս իսպրք Գրիգորի բերանը կը գրուի՝ Տաղիւ վերապէս ելած: Ս. Գրիգորի մահը յայտնի կը լիշուի քանի մը տեղ¹². Եւ թէ եւ Տրգատայ մահը չի լիշուի յայտնապէս, բայց իսպրքը կ'անարկեն եւ զայս, մանաւանդ թէ յայտնապէս «երանել» (= լուսաՏոգի) կը կոչուի. թող որ բովանդակ գրութեան կիրպը վաղուց մեռեալ թագաւորի մը Նիգիլոսն է: Նաեւ Արիստակեսի նկատմամբ գրուածնեւուն եղանակը զատկայ արդէն մեռած կ'ենթադրէ¹³:

Հատ նշանաւոր է Գրիգորի տեսիլը, որ այս ձեւին մէջ միայն եւ միայն Ե գարու կիսուն կրնար գրուիլ: Կը լիշուին Տոս որ սուրբ աւազանէ ծնեալ «լուսակիցն» Հատիրը ծնան եւ բազմացան «շահաւոր խաւան»¹⁴. անցնաւ տարիներ, եւ «ի յետի խաւան»¹⁵, ելան գայլք ասոնցմէ, սկսան կոտորել, եւ «եղեն արեւան ճապաղեք»¹⁶. «Տեղեղ»¹⁷, եւ «Տեղեղ»¹⁸. եւ տարաւ գայլերը, «այսինքն որ գնան ի ճշմարտութիւնէ անտի եւ յուխտէ քահանայիցն» լինելոց են գայլք, եւ Տանեն ճաղճախիս արեւան ի գառանց, այսինքն ուխտին եւ քահանայութեանն, եւ խոտուութիւն ժողովրդորդ»¹⁹, Տեսլան ձեռով՝ բայց Ե գարու կիսուն Հայոց կրօնական ճգնական պատերազմները կը լիշուին Տոս. «Տեղեղ»²⁰ արդեամբք Աւարայրի ճակատն է: Բայց դեռ չէ վերջացած այս ճգնաժամը, դեռ պէտք կայ յորդորի թէ «իսկ որ Տամիւրէ միամտութեամբ ի գառանցն . . . թիւս առնեցուն եւ յարպայութիւնն Բրիտ-

¹ Ագաթ. էջ 606, 18—25:

² Ագաթ. էջ 63, 1—5:

³ Յիշեցնիք միայն (էջ 508, 1). «Գաղտնի կեսարաւոց», զոր ըստ հայերէն լիշուի Մաթաթ կոչուի — Ագաթ. 612, 6. «Բագրուան», որ անուանեալ իսկ ի պարթեւական լիշուի են Գրեղուան,՝ Հմմտ. 594, 1: — Ագաթ. 650, 13. «Գաղտնի գաղտնիքն» իսկ անարեւելի, որ Բագրուան կոչուի, եւսլուի:

⁴ Հմմտ. Ագաթ. 20, 26, 21, 5, 18, 23, 12, 25, 12, 16, 26, 1, 185, 20 եւն եւն:

⁵ Այսպէս Տրգատ ուխտ գրուի կ'ընէ «յան առաւանակը կ'առնալու», իսկ թիւով ընդ կ'առնալուին. որ, ինչպէս այլուս ուրիշ կը գրէ: էջ 645, 24. «Թագաւորաց կ'առնալուին» . . . յերկրն Այսպէսուրեց եւսլուի:

⁶ Այս նշանակող կ'առնալու անորմէ իսկ կ'արեւելք յայտնեց Զ. Յովսէփ Վ. Գաթիկէան, Յիշեցնիք Գաթիկէան. Հատոր Բ. (Վիեննա 1852), էջ. 463:

⁷ Ագաթ. 103, 22: «Վասն այսորիկ պատմեցանք Քաղաւս այս ի քանի կորիք առաւոր, թէ իրեք. զսեբն Տրգատ, որ սեբալեւն աւերեց զԹոմար զիտու, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սեբալեւ իւրեմ՝ զործանալ ծովուց»:

⁸ Ագաթ. 77, 23. «Այն ժողովրդը ընդ գայլք ի մեզ հաղթ մերց, եւ ի Բերեղոսութեան Նախնեաց մերց են»:

⁹ Ագաթ. էջ 178, 14. «Զմահ իւրեանց եղիկ ինքն Գաթաթիք . . . որոց ահա՛նապէս եւ հաւաք ի Դիւ յերթալուր»:

¹⁰ Ագաթ. 638—639. «Յամաղուս տեղիս Հանապետութեամբ . . . միշտե յոր քրիստոսեաց Հանապետեան իւրոյ ժախնալին»: էջ 660, 1—7. «Իրեքն ի ժախնալ կատարածին զայս աւերեալ մոլորակ են», եւսլուի:

¹¹ Յիշեցնիք միայն տեղ մը. (էջ 642, 10—25). «Այս աղանքը իւրեքի թագաւորն Տրգատ զատր Գրիգորիք իւր . . . հեռագրեցին տացն նմա նպիտակաւ զուրի որդի իւր . . . գրեալապէս . . . իր աստուծոյ խաւան հաղթ մեր արեւելք երեւցանք են»:

¹² Ագաթ. 639—640. «Գրեցին իսկ իսկ . . . 639—640 եւսլուի»:

